การวิเคราะห์หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร

An Analysis of Dharma Principles for Vipassana Meditation Practice in Hemavata Sutta

[1]พระชัยยศ เกตุสุวรรณ และ [2]วิโรจน์ คุ้มครอง

[1]Phra Chaiyos Ketsuwan and [2]Viroj Koomkrong

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: koom-krong9@hotmail.com

Received January 28, 2022; **Revised** March 1, 2022; **Accepted** May 15, 2022

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมสำคัญในเหมวตสูตร และ 2) เพื่อวิเคราะห์หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง สรุปวิเคราะห์ เรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า เหมวตสูตรมีหลักธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาประกอบด้วย 1. อายตนะภายใน 6 คือ ในขณะปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาผู้ปฏิบัติต้องสำรวมอายตนะภายใน 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ และอายตนะภายนอก 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์มีจิตไม่ฟุ้งซ่านไปที่อื่น 2. กามคุณ 5 คือสิ่งที่น่าเพลิดเพลินยินดี ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส เมื่อกล่าวถึงอารมณ์ 5 เหล่านี้ก็รวมเอาทวาร 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งรับรู้อารมณ์เหล่านี้อีกด้วย เพราะถ้าไม่มีดวงตาเป็นต้นไม่อาจรับรู้และยึดมั่นกามคุณดังกล่าวได้ และ 3. ไตรสิกขากับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยความเชื่อมโยงกับอริยมรรคกล่าวคือ หมวดศีล ได้แก่ ศีลที่เป็นสัมมากัมมันตะ ศีลที่เป็นสัมมาวาจา 3 ศีลที่เป็นสัมมาอาชีวะ หมวดสมาธิ ได้แก่ ศีลที่เป็นสัมมาวายามะ ศีลที่สัมมาสติ ศีลที่สัมมาสมาธิ หมวดปัญญา ได้แก่ ศีลที่เป็นสัมมาทิฐิ ศีลที่เป็นสัมมาสังกัปปะ โดยผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องพิจารณาความรู้สึกและอาการที่เกิดขึ้นจากทวารทั้ง 6 อย่างชัดเจน และตรงตามสภาวะที่เกิดขึ้นจริง ๆ การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาย่อมก่อให้เกิดประโยชน์กับผู้ปฏิบัติทั้งทางโลกและทางธรรม ไม่ว่าจะเป็นภพนี้หรือภพหน้า ไตรสิกขาจึงจัดได้ว่า เป็นอริยมรรคที่เกิดขึ้นในหมวดศีล สมาธิ และปัญญาที่ผู้ปฏิบัติธรรมควรระลึกอยู่เสมอ

คำสำคัญ: การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา; เหมวตสูตร; พระพุทธศาสนา

Abstract

The objectives of this article were 1) to study the contents and important teachings found in Hemavata Sutta and 2) to analyze of Dharma Principles for Vipassana Meditation Practice in Hemavata Sutta. It was a documentary work, done by collecting data from Theravada Buddhist texts and other scriptures concerned, then bringing it to a summary, analyzing, and finally writing in descriptive type. The findings of research In Hemavata Sutta, it is found that the teachings used for insight practice were as follows: 1) six inner sensual organs help insight as observing objects for the practitioners to observe six inner organs, i.e., eyes, ears, nose, tongue, body and mind, and six outside organs, i.e., visible objects, sound, smell, taste, and touch; 2) inner five senses which refer to various pleasurable objects including eyes, ears, nose, tongue, tangible body functioning to perceive outside information for example, one without eyes is able to perceive visible objects as well as sensual attachment mentioned; and 3) three Trainings support insight practice by synthesizing Noble Eightfold Path withing one moment of realization, i.e., Sila or morality includes right work, right speech, right livelihood, Samadhi or concentration covering right effort, right mindfulness and right concentration, Panna or wisdom including right view, right perception. The insight meditator must observe feelings as well as manners clearly appearing from 6 sensual doors as they really are, in this way, they soon gain the best benefits in both worldly and spirituality, in this life and hereafter. The three Trainings are in its essence the Noble Path arising within morality, concentration, and wisdom ever–reminded by the meditators.

Keywords: Vipassana Practice; Hemavata Sutta; Buddhism

บทนำ

พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพระธรรม มี 84,000 ธรรมขันธ์ด้วยกันในพระไตรปิฎก โดยแบ่งออกเป็น 3 ส่วนคือ พระวินัยปิฎก 21,000 พระสูตตันตปิฎก 21,000 และพระอภิธรรม 42,000 พระธรรมขันธ์ ในพระสูตรทั้งหลาย 21,000 พระสูตรในพระสูตตันตปิฎก พระสูตรแรกในพระพุทธศาสนาชื่อว่า ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ทั้ง 5 ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ทรงแสดงธรรมเป็นครั้งแรกมีเนื้อหาครอบคลุมการปฏิบัติธรรมไว้อย่างครบถ้วน ต่อมา เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตนสูตรในคืนวันเพ็ญเดือน 8 หลังจากตรัสรู้แล้ว และในคืนวันเดียวกันได้แสดงเหมวตสูตรเป็นพระสูตรที่ 2 เพื่อตอบคำถามของเหมวตยักษ์ซึ่งมาฟังธรรม

ตามคำชักชวนของสาตาคิรยักษ์ เหมวตสูตรนี้มีบันทึกไว้ในคัมภีร์สุตตนิบาต (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) พระสูตรนี้อาจไม่เป็นที่รู้จักมากนักแต่ก็นับว่าเป็นพระสูตรที่ทรงคุณค่าเป็นอย่างยิ่ง เนื่องด้วยกล่าวถึงพระพุทธคุณโดยละเอียด (พระโสภณมหาเถระ มหาสีสยาดอ, 2560)

ส่วนคำถามในเหมวตสูตรที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสนทนาธรรมกับเหมวตยักษ์ เช่น เหมวตยักษ์ทูลถามว่า เมื่ออะไรเกิด สัตว์โลกจึงเกิด สัตว์โลกยินดีในอะไร สัตว์โลกยึดถืออะไร เพราะอะไรสัตว์โลกจึงเดือดร้อนเป็นต้น และว่า ความยึดถือที่ทำให้สัตว์โลกเดือดร้อนนั้นคืออะไร ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องนำออกจากโลก สัตว์โลกจะพ้นทุกข์ได้อย่างไร เป็นต้น ต่อมาพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อพระอาทิตย์แม้อัสดงแล้ว ก็ยังไม่จบเทศนา ขณะนั้นสาตาคิรยักษ์คิดว่า เราจักพาสหายมาพร้อมกับสหายนั้นฟังพระธรรมเทศนา ได้นิรมิตยานทั้งหลายมีม้าช้างและครุฑเป็นต้น อันยักษ์ 500 แวดล้อมแล้วไปมุ่งหน้าต่อหิมวันตประเทศ ในกาลนั้น เหมวตยักษ์ เพราะเหตุอันเป็นบุรพนิมิต 32 ประการ ในการปฏิสนธิ ประสูติ อภิเนษกรมณ์ การตรัสรู้และการปรินิพพานนั้นแลหายไป ไม่ตั้งอยู่นาน แต่ในการประกาศพระธรรมจักร เหตุการณ์เหล่านั้นมีพิเศษ ตั้งอยู่นานกว่าจึงดับ ฉะนั้น จึงเห็นความปรากฏแห่งความอัศจรรย์นั้นในหิมวันตประเทศ เห็นว่าตั้งแต่เราเกิดมา ภูเขาลูกนี้ไม่เคยเป็นที่รื่นรมย์อย่างนี้ในกาลไหนเลย เอาเถิด บัดนี้ เราจักพาสหายของเรามาชมสิริแห่งดอกไม้นี้กับสหายนั้น จึงมามุ่งหน้าต่อมัชฌิมประเทศ ยักษ์แม้ทั้งสองนั้นมาพบกันเหนือกรุงราชคฤห์ ได้ถามถึงเหตุการณ์มาของกันและกันเมื่อเหมวตยักษ์ประกาศความปราโมทย์ปรารภสมบัติ คือลาภของตนว่า พวกเราได้เห็นพระสัมพุทธเจ้า เราทั้งหลายได้เห็นพระสัมพุทธเจ้าแล้ว ยักษ์ทั้งหลายถึงสรณะด้วยมรรคแล้ว ถึงกระนั้น เหมวตยักษ์ย่อมเปล่งวาจาเพื่อแสดงความที่ตนเป็นพระโสดาบันและเพื่อแสดงความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

ในอรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า สมัยนั้น นักษัตรประจำเดือนอาสาฬหะได้ถูกประกาศแล้วในกรุงราชคฤห์ อุบาสิกาชื่อ กาฬี กุรรฆริกา ในกรุงราชคฤห์ซึ่งประดับประดาตกแต่งโดยรอบ ดุจเสวยอยู่ซึ่งสิริในเทวนคร ขึ้นสู่ปราสาทเปิดหน้าต่าง กำลังบรรเทาความแพ้ครรภ์ อยู่ในประเทศที่รับลมเพื่อตากอากาศได้ฟังการสนทนาที่ประกอบด้วยพุทธคุณนั้นของเสนาบดียักษ์เหล่านั้น คือ เหมวตยักษ์กับสาตาคิรยักษ์โดยเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด เมื่อฟังแล้วเกิดปีติมีพุทธคุณเป็นอารมณ์ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงถึงพร้อมด้วยพระคุณต่าง ๆ อย่างนี้ ข่มนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปีตินั้น ยืนอยู่ในประเทศนั้นดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ต่อมาพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งนางไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะว่า ภิกษุทั้งหลาย อุบาสิกา กาฬี กุรรฆริกา เป็นผู้เลิศแห่งอุบาสิกาทั้งหลายผู้เป็นสาวิกาของเราที่เลื่อมใสในการฟัง เพราะฉะนั้น เหมวตสูตรจึงมีความสำคัญมากที่ทำให้ผู้ฟัง คือ เหมวตยักษ์กับสาตาคิรยักษ์ได้บรรลุธรรม และยังให้อุบาสิกาชื่อ กาฬี ที่ฟังยักษ์ทั้งสองสนทนาธรรมที่ประกอบด้วยพุทธคุณจนตนเองบรรลุพระโสดาบันได้ นั่นเป็นเพราะเหตุไร (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552)

การปฏิบัติสมถภาวนาเป็นปัจจัยสำคัญต่อการบรรลุธรรมที่ขาดไม่ได้ เริ่มต้นด้วยการทำใจให้สงบหยุดนิ่งในเบื้องต้นจนถึงระดับสูงอันเป็นสมาธิในระดับฌาน (พระธรรมธีรราชมหามุนี โชดก ญาณสิทฺธิ, 2538) สามารถละสังโยชน์ได้หมดสิ้น บรรลุเป็นพระอรหันต์เป็นความหลุดพ้นในระดับโลกุตตระ (พระพุทธโฆสเถระ, 2554) ดังนั้นเมื่อผู้ปฏิบัติทราบถึงลำดับของการปฏิบัติและความสำคัญของทั้งสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาแล้ว จึงสามารถปฏิบัติธรรมได้อย่างถูกต้องต่อไป (สุชาดา ทองมาลัย และ คณะ, 2561) หลักการฝึกฝนพัฒนาชีวิตจนถึงขีดความสามารถสูงสุดด้วยการพัฒนาจากภายในทั้งทางด้าน กาย อารมณ์ และ จิตใจ ซึ่งกระบวนการพัฒนาจะต้องดำเนินไปพร้อม ๆ กัน 4 ด้าน คือ 1) การพัฒนากาย 2) การพัฒนาสังคม (ศีล) 3) การพัฒนาจิต 4) การพัฒนาปัญญา เพื่อให้เหมาะสมกับศักยภาพของมนุษย์ ซึ่งสามารถฝึกให้รู้แจ้งธรรมได้ (พระธรรมกิตติวงศ์ ทองดี สุรเตโช, 2548)

จากหลักการและเหตุผลดังกล่าวมา ผู้วิจัยจึงได้สนใจที่ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร เพื่อให้ตรงต่อการเจริญวิปัสสนา เมื่อเจริญวิปัสสนาปัญญาแห่งความรู้เห็นแจ้งจนบรรลุธรรมได้ ก็จะทำให้บุคคลนั้นมีความสุขร่มเย็นในพระพุทธศาสนา และเป็นที่พึ่งอาศัยของบุคคลอื่นต่อไป เหมือนกับพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นตัวอย่าง

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมสำคัญในเหมวตสูตร
2. เพื่อวิเคราะห์หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร

การทบทวนวรรณกรรม

เหมวตสูตร เป็นพระสูตรว่าด้วยการถามตอบกันระหว่างสาตาคิรยักษ์กับพระพุทธเจ้าที่มัชฌิมประเทศ กรุงราชคฤห์ จนเป็นเหตุให้เหมวตยักษ์และสาตาคิรยักษ์บรรลุพระโสดาบัน ส่วนนางกาฬีไม่เคยพบพระพุทธเจ้ามาก่อน แต่ได้ฟังการสนทนาที่ประกอบด้วยพุทธคุณของยักษ์ทั้งสองจนบรรลุพระโสดาบันเช่นกัน ความสำคัญของเรื่องเหมวตสูตรดังพระพุทธพจน์ว่า เหมวติยักษ์ทูลถามว่า เมื่ออะไรเกิด สัตว์โลกจึงเกิด สัตว์โลกยินดีในอะไร สัตว์โลกยึดถืออะไร เพราะอะไรสัตว์โลกจึงเดือดร้อน เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเหมวตะว่า เมื่ออายตนะ 6 เกิด สัตว์โลกจึงเกิด สัตว์โลกย่อมยินดีในอายตนะ 6 สัตว์โลกย่อมยึดถืออายตนะ 6 นั่นแล เพราะอายตนะ 6 สัตว์โลกจึงเดือดร้อน (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) และเหมวตยักษ์ทูลถามว่า ความยึดถือที่ทำให้สัตว์โลกเดือดร้อนนั้นคืออะไร ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องนำออกจากโลก สัตว์โลกจะพ้นทุกข์ได้อย่างไร เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเหมวตะว่า กามคุณ 5 อันมีใจเป็นที่ 6 ซึ่งมีอยู่ในโลก เราประกาศไว้ชัดแล้ว สัตว์โลกคลายความพอใจในกามคุณ 5 นี้ได้ย่อมพ้นจากทุกข์ได้ ด้วยวิธีดังกล่าวนี้ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

พระพุทธศาสนา ใช้วิธีการแห่งสิกขา ซึ่งแปลว่าการศึกษา หมายถึง การพัฒนาพฤติกรรม ได้แก่ข้อปฏิบัติสำหรับการพัฒนากาย วาจา ใจ ให้เจริญงอกงาม เป็นกระบวนการในการพัฒนามนุษย์ ให้ดำเนินชีวิตดีงามถูกต้อง เป็นวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามของมนุษย์ (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตฺโต, 2554) จนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้นหรือนิพพาน เป็นประโยชน์ที่สามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างมากมาย ดำรงชีวิตอยู่ด้วยความไม่ประมาท (จิรพร ชีวะธรรม และ อุทัย สติมั่น, 2564) สามารถพัฒนาศักยภาพของตนเอง ทำให้ชีวิตประจำวันอยู่อย่างเป็นสุข (อุไรพร ประชาบุตร และ วิไลศักดิ์ กิ่งคำ, 2564) การปฏิบัติธรรมเป็นกระบวนการประพฤติปฏิบัติในการเสริมสร้างบุคลิกภาพให้เกิดความศรัทธาต่อผู้ที่พบเห็น (พระสมชาย บัวแก้ว, พระมหาบุญศรี วงค์แก้ว และ สุเชาวน์ พลอยชุม, 2564) งดเว้นการกระทำในสิ่งไม่ที่เหมาะสมเพื่อป้องกันความเสื่อมไม่ให้เกิดขึ้น (พระมหากิตติณัฏฐ์ สุกิตฺติเมธี, 2564) ทำให้มีช่องว่างเกิดสิ่งต่าง ๆ ตามมาปรุงแต่งต่อเนื่องไปได้ (Chanthathong, 2021) ทดลองฝึกปฏิบัติตามที่ได้เรียนมา และการปฏิบัตินี้จะนำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริง (Damnoen et al., 2021) การบูรณาหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาไปใช้ในการดำเนินเนินชีวิตในการพัฒนาพฤติกรรมของตนเองจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องนำไปใช้ด้วยความรอบคอบ (Tan & Damnoen, 2020) เพื่อการดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุขต่อไป

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่า เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไว้หลายข้อธรรม แต่ทั้งนี้ ยังไม่มีปรากฏงานการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสารที่ศึกษาวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตรอย่างครอบคลุมประเด็นเนื้อหาทั้งหมด มีเพียงการศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่สามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษา ผู้วิจัยจึงได้ทำการวิจัยเรื่องการวิเคราะห์หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร เพื่อเพิ่มเติมในรายละเอียดเกี่ยวกับเหมวตสูตรอันจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้ที่สนใจในการศึกษา และเป็นพื้นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อมรรค ผล นิพพาน สืบต่อไป

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยนี้เรื่อง การวิเคราะห์หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร ครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยมีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. ศึกษาเหมวตสูตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ประกอบด้วย พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสสต่าง ๆ และวรรณกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

2. ศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมสำคัญที่เกี่ยวกับเหมวตสูตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ประกอบด้วย พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสต่าง ๆ และวรรณกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

3. ศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในเหมวตสูตรเช่น อายตนะ 6 เป็นต้นมีต่อผลต่อการปฏิบัติวิปัสสนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา สรุปผลที่ได้จากการวิจัย พร้อมข้อเสนอแนะ และประเด็นที่จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาต่อไป

ผลการวิจัย

1. เนื้อหาและหลักธรรมสำคัญในเหมวตสูตร

เหมวตสูตร เป็นพระสูตรว่าด้วยการถามตอบกันระหว่างสาตาคิรยักษ์กับเหมวตยักษ์ กล่าวคือ สาตาคิรยักษ์ชักชวนเหมวตยักษ์ไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค เหมวตยักษ์จึงถามสาตาคิรยักษ์ว่า พระองค์มีดีอย่างไรจึงต้องเข้าเฝ้า สาตาคิริยักษ์จึงพรรณนาพระคุณต่าง ๆ ของพระผู้มีพระภาค เช่น ความเป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เป็นต้น มีความสำคัญเพราะเป็นพระสูตรที่ 2 รองจากธัมมจักรกัปปวัตนสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่ 1 พระสูตรนี้เป็นการสนทนาระหว่างเหมวตยักษ์กับสาตาคิรยักษ์ ซึ่งกล่าวถึงพระคุณที่น่าสรรเสริญของพระพุทธเจ้า เป็นเหตุให้นางกาฬีบรรลุธรรม คือพระโสดาบันโดยยังไม่ทันเห็นพระพุทธเจ้า

ประวัติของเหมวตยักษ์ในอดีตกาล ท่านเกิดในสมัยของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า “กัสสปะ” ต่อมาได้ทำกาละแล้วไม่อาจเกิดในสวรรค์คือ เกิดในเหมวตบรรพตในหิมวันตประเทศ เป็นยักษ์ชื่อว่า “เหมวตะ” ต่อมา เหมวตยักษ์ได้สนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาค ในเรื่องอายตนะ 6 เป็นต้น (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) จนบรรลุธรรมคือพระโสดาบันในที่สุด เหมวตสูตรมีเหตุเกิดขึ้นด้วยอำนาจของคำถาม มีสถานที่เกิดเหตุคือ มัชฌิมประเทศ เหนือกรุงราชคฤห์ ในอรรถกถาอธิบายว่าที่โคตมกเจดีย์ มีบุคคลสำคัญในพระสูตร คือ 1) พระพุทธเจ้า ผู้ทรงแสดงธรรมตอบปัญหาให้กับเหมวัตยักษ์ และสาตาคิรยักษ์ 2) เหมวตยักษ์ที่เข้ามาสนทนาธรรมกับพระพุทธเจ้าจนตนเองบรรลุธรรมคือพระโสดาบัน 3) สาตาคิรยักษ์ซึ่งเป็นยักษ์ที่เป็นสหายกับเหมวตยักษ์มาเข้าสนทนาธรรมกับพระพุทธเจ้าจนตนเองบรรลุธรรมเช่นเดียวกัน และ 4) นางกาฬีในแง่ของบุคคลที่ไม่เคยพบพระพุทธเจ้ามาก่อน แต่ได้ฟังการสนทนาที่ประกอบด้วยพุทธคุณของยักษ์ทั้งสองคือ เหมวตยักษ์ และสาตาคิรยักษ์ โดยเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดจนนางบรรลุธรรมคือพระโสดาบัน และทรงตั้งนางไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะว่า ภิกษุทั้งหลาย กาลีอุบาสิกาชาวเมืองกุรรฆระ เลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายของเราผู้เลื่อมใสเพราะได้ยินได้ฟังตามๆ กันมา(มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

เนื้อเรื่องย่อเหมวตสูตรคือ ในวันอุโบสถ 15 ค่ำ เหมวตยักษ์สนทนาถามตอบกับสาตาคิรยักษ์เรื่องพระโคดมผู้คงที่ทรงตั้งพระทัยไว้ดีแล้วในสัตว์ทั้งปวง ทรงกระทำความดำริในอิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์ให้อยู่ในอำนาจเป็นต้นแล้วชมเชยพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า เป็นนักปราชญ์ เป็นมุนีทรงฌานอยู่ในป่า ผู้เป็นดุจราชสีห์ เสด็จเที่ยวไปพระองค์เดียว ไม่เสด็จมาสู่ภพใหม่ ไม่มีความห่วงใยในกามทั้งหลาย ผู้ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง ผู้ตรัสรู้แล้วผู้ทรงล่วงเวรภัยได้แล้ว และเหมวตยักษ์ได้สนทนา

ธรรมกับพระพุทธเจ้าเช่น เมื่ออายตนะภายในและภายนอก 6 เกิดขึ้น โลกจึงเกิดขึ้น โลกย่อมกระทำความเชยชิดในอายตนะภายในและภายนอก 6 โลกยึดถืออายตนะภายในและภายนอก 6 เมื่ออายตนะภายในและกายนอก 6 มี โลกจึงเดือดร้อน ในเวลาจบพระธรรมเทศนา เสนาบดียักษ์ทั้งสองคือ เหมวตยักษ์และสาตาคิรยักษ์ตั้งอยู่แล้วในโสดาปัตติผล พร้อมกับยักษ์ 1,000 ตน

เนื้อหาและหลักธรรมสำคัญในเหมวตสูตรประกอบด้วย

1. หลักอายตนะ 6 เช่น เมื่ออายตนะ 6 เกิด สัตว์โลกจึงเกิด สัตว์โลกย่อมยินดีในอายตนะ 6 สัตว์โลกย่อมยึดถืออายตนะ 6 นั่นแล เพราะอายตนะ 6 สัตว์โลกจึงเดือดร้อน (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) อายตนะ หมายถึง เป็นที่เชื่อมต่อหรือที่เกิด แบ่งเป็น 2 พวก คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ อายตนะเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กันทำให้เกิดการเชื่อมต่อทำให้เกิดความรู้ เป็นภูมิพื้นฐานที่ให้ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดวิปัสสนาญาณรู้แจ้งเห็นจริง

2. หลักกามคุณ 5 อันมีใจเป็นที่ 6 ซึ่งมีอยู่ในโลก เราประกาศไว้ชัดแล้ว สัตว์โลกคลายความพอใจในกามคุณ 5 นี้ได้ย่อมพ้นจากทุกข์ได้ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) กามคุณหรืออารมณ์ที่น่าปรารถนานั้น ประกอบด้วยรูปสวย เสียงเพราะ กลิ่นหอม รสอร่อย และสัมผัสที่นุ่มนวล ที่จริงแล้วกามคุณนั้นหมายรวมเอาวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ทั้งหมดไม่ว่า จะมีชีวิต หรือไม่มีชีวิตซึ่งชาวโลกเห็นว่าน่าชื่นชมยินดี ความเพลิดเพลินยินดีในกามคุณทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ที่น่าปรารถนา จึงชื่อว่ากามสุขัลลิกานุโยค

3. ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสกับเหมวตยักษ์ว่า ผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว เพ่งพินิจธรรมภายใน มีสติทุกเมื่อย่อมข้ามพ้นโอฆะที่ข้ามได้ยาก (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ได้แก่ ศีลเป็นสิ่งที่ควบคุมการกระทำตลอดจนถ้อยคำที่พูดออกไปไม่ให้เกิดปัญหาแก่ตนเอง และแก่ผู้อื่น เป็นการควบคุมทางกาย วาจาเท่านั้น แต่ยังส่งผลทางด้านจิตใจด้วย สมาธิเป็นเรื่องของการฝึกฝนอบรมจิตใจ และเป็นการพัฒนาจิตใจให้มีความมั่นคงตั้งมั่น และทำให้มีคุณภาพทางจิตใจที่ดีขึ้น และปัญญา ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือรู้ทั่วถึงตามความเป็นจริง มีจุดมุ่งหมายสำคัญคือ ความหลุดพ้นจากกองทุกข์ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

2. การวิเคราะห์หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร ผู้วิจัยแบ่งหลักธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาออกเป็น 3 ประการ คือ

1. อายตนะ 6 กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ อายตนะภายใน 6 ได้แก่ ในขณะปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

1) ตาทำปฏิสัมพันธ์กับรูป เราต้องแยกแยะระหว่างสตรีกับบุรุษด้วยภาพที่ปรากฏโดยอาศัยสาเหตุคือ ตาและการเห็นคือ จิตที่รู้อารมณ์ทางตาทำปฏิสัมพันธ์กับภาพหรือสิ่งที่ถูกเห็นทันทีที่มองเห็นอายตนะทางจิต เมื่อมองเห็นรูปแล้วไม่มีการปรุงแต่งให้เกิดตัณหา เป็นต้น

2) หูได้ยินทำปฏิสัมพันธ์กับเสียง การแยกชายหญิงทำได้ด้วยการฟังเสียงของชายหรือหญิง โดยอาศัยสาเหตุคือหูและการได้ยินคือ จิตที่รู้อารมณ์ทางหู ทำปฏิสัมพันธ์กับเสียงที่ถูกได้ยินทันทีที่ได้ยินอายตนะทางจิต เมื่อได้ยินเสียงสักแต่ว่าได้ยินแล้วไม่มีการปรุงแต่งต่อ

3) จมูกดมกลิ่นทำปฏิสัมพันธ์กับกลิ่น คือจมูกกับการดมกลิ่นทำปฏิสัมพันธ์กับกลิ่นทุกชนิด ไม่ว่าจะเป็นกลิ่นของผู้ชายหรือผู้หญิงจิตก็จะจดจำกลิ่นนั้น เมื่อดมกลิ่นก็สักแต่ว่าดมไม่มีการปรุงแต่ง

4) ลิ้นลิ้มรสทำปฏิสัมพันธ์กับรส จิตมักเกิดความประทับใจในรสชาติของอาหารพร้อมกับคนเตรียมอาหารที่ตนพอใจหลังรับประทานแล้วมักหวนระลึกถึงอยู่เสมอ เมื่อลิ้มรสแล้วก็สักแต่ว่าลิ้มรสไม่มีการปรุงแต่ง

5) กายสัมผัสทำปฏิสัมพันธ์กับสัมผัสกายที่เรียกว่าบุรุษหรือสตรี และการสัมผัสทำปฏิสัมพันธ์กับสัมผัสทางกาย เมื่อสัมผัสแล้วสักแต่ว่าสัมผัสไม่มีการปรุงแต่งให้เกิดตัณหาเป็นต้น

6) ใจทำปฏิสัมพันธ์กับธรรมารมณ์ ในขณะปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติมีความคิดเกี่ยวพันกับเรื่องที่คิด จิตที่จัดเป็นความคิด (มนายตนะ) ทำปฏิสัมพันธ์กับเรื่องที่คิด (ธรรมายตนะ) เป็นลักษณะที่คิดถึงเรื่องที่ต้องการคิดนึกด้วยจิตของตน เพื่อควบคุมจิตไม่ให้เกี่ยวพันกับความนึกคิดผู้ที่พยายามเจริญสมถะหรือวิปัสสนาเช่นนี้ ยังคิดซัดส่ายไปสู่อารมณ์ภายนอกในขณะที่สมาธิยังไม่แก่กล้า (พระโสภณมหาเถระ มหาสีสยาดอ, 2560) และอายตนะภายนอก 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก็มีนัยเดียวกัน

2. กามคุณ 5 กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยกามคุณ 5 คือสิ่งที่น่าเพลิดเพลินยินดี ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ประกอบไปด้วย

1) ตาเมื่อเห็นรูปเป็นต้น เป็นเพียงการกระทบสัมผัส คือสภาวธรรมที่เกิดไปตาม ธรรมชาติตามเหตุและผล ต้องคอยสำรวมระวังอินทรีย์

2) หูเมื่อได้ยินเสียงผู้ปฏิบัติธรรมจะรับรู้ความเป็นเหตุเป็นผลแก่กัน การได้ยินจึงหมายถึงการประชุมกันของหู เสียง และโสตวิญญาณจิต การประชุมกันเรียกว่า ผัสสะ เวลาที่ได้ยินเสียงที่ไพเราะจะรู้สึกเป็นสุข เมื่อได้ยินคำพูดที่หยาบคายก็จะเป็นทุกข์เป็นต้น

3) จมูกที่รับรู้กลิ่นเป็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุและปัจจัย เช่น การได้กลิ่นเกิดได้เพราะมีการกระทบกันระหว่างจมูกและกลิ่น หากขาดจมูกหรือไม่มีกลิ่น การรู้กลิ่นก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้นผู้ปฏิบัติธรรมควรกำหนดรู้กลิ่นอยู่เสมอ จิตรับรู้กลิ่นย่อมทราบว่า เวทนาที่เกิดขึ้นและดับไปขณะรู้กลิ่นนั้นมีได้ 3 อย่าง คือ พอใจ ไม่พอใจ และเฉย ๆ

4) ลิ้นลิ้มรสเป็นสภาวธรรม ที่เกิดจากการกระทบกันของลิ้นและอาหาร เป็นปัจจัยให้เกิดมีชิวหาวิญญาณขึ้น หากไม่มีลิ้นหรือรสอาหารมากระทบ จิตที่รู้รสก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ แต่ผู้ปฏิบัติธรรมขณะลิ้มรสจะทราบได้ว่า การลิ้มรสเป็นสภาวธรรมที่ผันแปรไปตามสภาพของลิ้นรส การลิ้มรสเช่นกันผัสสะที่เกิดจากรสเป็นเหตุให้เกิดความรู้สึกเสวยอารมณ์ทั้งดีและไม่ดีขึ้นอยู่กับรสที่ได้รับ

5) กายเมื่อมากระทบสัมผัส กำหนดรู้ด้วยสติให้เท่าทัน ว่าสักแต่เป็นเพียงรูป–นามที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว เห็นเป็นเพียงว่าเป็นธาตุธรรมชาติ ที่ปรากฏไปตามเหตุตามปัจจัย เมื่อเรากำหนดรู้ไปตามสภาพความเป็นจริงอย่างไม่ลดละ และกายสัมผัสเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา(มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , 2539) การกำหนดรู้ของสติอย่างต่อเนื่องจะเป็นการละและกำจัดอารมณ์ดังกล่าวดับไปเอง

3. ไตรสิกขากับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา แบ่งออกเป็น ศีลกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยความเชื่อมโยงกับอริยมรรคหมวดศีล แบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ

(1) ศีลที่เป็นสัมมากัมมันตะกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาคือ การกระทำชอบ ได้แก่ การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ การงดเว้นจากการลักทรัพย์ งดเว้นจากการประพฤติผิดในกามเป็นต้น (2) ศีลที่เป็นสัมมาวาจากับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ (3) ศีลที่เป็นสัมมาอาชีวะ(พระโสภณมหาเถระ มหาสีสยาดอ), 2552) กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาคือ การเลี้ยงชีพชอบ มีความเป็นอยู่ชอบ ไม่เนื่องด้วยวจีทุจริต 4 และไม่เนื่องด้วยกายทุจริต 3 การหาเลี้ยงชีพที่เป็นไปโดยสุจริตทั้ง 7 มีองค์ธรรม ได้แก่ สัมมาอาชีวเจตสิกในมหากุศล 8 โลกุตตรจิต 8 หรือ 40

2) สมาธิกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยความเชื่อมโยงกับอริยมรรคหมวดสมาธิ แบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ (1) สัมมาวายามะ คือ ความเพียรชอบ ความมุ่งมั่นพยายามจะป้องกันความชั่วและอกุศลธรรมมิให้เกิดขึ้นในใจของตน จำจัดความชั่วและอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วในใจตน สร้างเสริมกุศลธรรมที่ดีงามไม่ให้เกิดในใจตน และพัฒนากุศลธรรมที่ดีงามซึ่งเกิดมีขึ้นแล้วในใจของตนให้ถึงความสมบูรณ์พร้อม (2) สัมมาสติคือ ตั้งสติในทางที่ถูกต้องต่อการบรรลุมรรคผล (สุภีร์ ทุมทอง, 2553) ได้แก่ มีสติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีสติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีสติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีสติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ กำจัดอภิฌา และโทมนัสได้ (3) สัมมาสมาธิ คือ การตั้งมั่นอยู่ในเรื่อง ปล่อยเรื่อง เรื่องของการกระทำที่ถูกต้อง สัมมาสมาธิในที่นี้เป็นอริยะเป็นจิตที่มีความตั้งมั่น กล่าวคือ ตั้งมั่นอยู่ในการเรียนรู้ตามความเป็นจริง

3) ปัญญากับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยความเชื่อมโยงกับอริยมรรคหมวดปัญญา แบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ (1) สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ความเห็นที่ถูกต้อง ตามทำนองคลองธรรม ตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้วจนเกิดความสงบร่มเย็น สำรอกกิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ จนกิเลสดับ และยังเป็นการน้อมทำให้ผู้ปฏิบัติไปสู่การละกิเลสได้อีกด้วยสัมมาทิฐินี้ เป็นบาทฐานในการที่จะนำไปสู่อริยมรรคองค์ต่อไป สัมมาทิฏฐิจัดว่า เป็นอริยมรรคหมวดปัญญา คือ เป็นปัญญาที่เห็นชอบและเหตุได้ถูกต้อง (2) สัมมาสังกัปปะ คือ ดำริชอบ(มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) นำไปใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้โดยผู้ปฏิบัติซึ่งจะต้องพิจารณาความรู้สึกและอาการที่เกิดขึ้นจากทวารทั้ง 6 อย่างชัดเจน และตรงตามสภาวะที่เกิดขึ้นจริงๆ การเกิดขึ้นของสัมมาสังกัปปะ ย่อมก่อให้เกิดประโยชน์กับผู้ปฏิบัติทั้งทางโลกและทางธรรม ไม่ว่าจะเป็นภพนี้หรือภพหน้า เป็นอย่างยิ่งอย่างแน่นอน การดำริ

ชอบนี้ จึงจัดได้ว่าเป็นอริยมรรคที่เกิดขึ้น ในหมวดปัญญา คือ เป็นความดำริชอบ และเป็นความดำริที่ถูกต้อง ที่นักปฏิบัติธรรมควรระลึกอยู่เสมอ

อภิปรายผลการวิจัย

ผลจากการวิจัย พบว่า หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร ประกอบด้วย 1) หลักอายตนะ 6 2) หลักกามคุณ 5 3) ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นหลักธรรมสำคัญที่ผู้ประพฤติบัติจะต้องให้ความสำคัญ เพราะว่าหมวดธรรมดังกล่าวจะสนับสนุนการปฏิบัติธรรมได้อย่างเหมาะสม เป็นประโยชน์ที่สามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างมากมาย (จิรพร ชีวะธรรม และ อุทัย สติมั่น, 2564) สามารถพัฒนาศักยภาพของตนเอง ทำให้ชีวิตประจำวันอยู่อย่างเป็นสุข (อุไรพร ประชาบุตร และ วิไลศักดิ์ กิ่งคำ, 2564) เพราะว่าการปฏิบัติธรรมเป็นกระบวนการประพฤติปฏิบัติในการเสริมสร้างบุคลิกภาพให้เกิดความศรัทธาต่อผู้ที่พบเห็น (พระสมชาย บัวแก้ว, พระมหาบุญศรี วงค์แก้ว และ สุเชาวน์ พลอยชุม, 2564) การบูรณาหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาไปใช้ในการดำเนินเนินชีวิตในการพัฒนาพฤติกรรมของตนเองจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องนำไปใช้ด้วยความรอบคอบ (Tan & Damnoen, 2020) เพื่อการดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุขต่อไป

สรุป

เหมวตสูตร เป็นพระสูตรว่าด้วยการถามตอบกันระหว่างสาตาคิรยักษ์กับพระพุทธเจ้าที่มัชฌิมประเทศ กรุงราชคฤห์ จนเป็นเหตุให้เหมวตยักษ์และสาตาคิรยักษ์บรรลุพระโสดาบัน ส่วนนางกาฬีไม่เคยพบพระพุทธเจ้ามาก่อน แต่ได้ฟังการสนทนาที่ประกอบด้วยพุทธคุณของยักษ์ทั้งสองจนบรรลุพระโสดาบันเช่นกัน ส่วนเนื้อหาและหลักธรรมสำคัญในเหมวตสูตรประกอบด้วย 1) หลักอายตนะ 6 2) หลักกามคุณ 5 3) ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา

องค์ความรู้จากการวิจัย

เหมวตสูตร มีหลักธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาประกอบด้วย 1) อายตนะภายใน 6 คือ ในขณะปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาผู้ปฏิบัติต้องสำรวมอายตนะภายใน 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ และอายตนะภายนอก 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์มีจิตไม่ฟุ้งซ่านไปที่อื่น 2) กามคุณ 5 กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือสิ่งที่น่าเพลิดเพลินยินดี ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส และ 3) ไตรสิกขากับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยความเชื่อมโยงกับอริยมรรคกล่าวคือ หมวดศีล ได้แก่ ศีลที่เป็นสัมมากัมมันตะ ศีลที่เป็นสัมมาวาจา 3 ศีลที่เป็นสัมมาอาชีวะ หมวดสมาธิ ได้แก่ ศีลที่เป็นสัมมาวายามะ ศีลที่สัมมาสติ ศีลที่สัมมาสมาธิ หมวดปัญญา ได้แก่ ศีลที่เป็นสัมมาทิฐิ ศีลที่เป็น

สัมมาสังกัปปะ การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาย่อมก่อให้เกิดประโยชน์กับผู้ปฏิบัติธรรมได้อย่างเหมาะสม

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง “การวิเคราะห์หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร” ครั้งนี้ เป็นการศึกษาเชิงเอกสารที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร คือ ศึกษาอายตนะ 6 กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ศึกษากามคุณ 5 กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา และศึกษาไตรสิกขากับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาว่า มีผลเป็นอย่างไร ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่า ควรมีการศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมในส่วนของหลักธรรมในแง่มุมอื่น ๆ เพื่อเพิ่มพูนความรู้ให้ครบในทุก ๆ ด้าน ดังนี้

1. ศึกษากามสัญญากับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร
2. ศึกษาโอฆะ 4 กับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในเหมวตสูตร
3. ศึกษาการบรรลุธรรมของนางกาฬีในเหมวตสูตร

เอกสารอ้างอิง

จิรพร ชีวะธรรม และ อุทัย สติมั่น. (2564). วิเคราะห์การพัฒนาชีวิตตามหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก. *วารสาร มจร บาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, 7*(1), 96–106.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2548). *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดคำวัด.* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ช่อระกา.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ). (2538). *คำบรรยายเรื่องวิปัสสนากรรมฐาน เล่ม 7–8–9.* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2554). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์.* (พิมพ์ครั้งที่ 16). กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.

พระพุทธโฆสเถระ. (2554). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค.* (สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), แปล). (พิมพ์ครั้งที่ 10). กรุงเทพฯ: ธนาเพรส.

พระมหากิตติณัฏฐ์ สุกิตฺติเมธี. (2564). การวิเคราะห์แนวทางงดเว้นจากความเสื่อมในปราภวสูตร. *วารสารสหวิทยาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 4*(1), 84–95.

พระสมชาย บัวแก้ว, พระมหาบุญศรี วงค์แก้ว และ สุเชาวน์ พลอยชุม. (2564). อภิสมาจาร: กระบวนการพัฒนาบุคลิกภาพตามแนวพระพุทธศาสนา. *วารสารศิลปการจัดการ, 5*(3), 895–907.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ). (2552). *ธัมมจักรกัปปวัตนสูตร*. กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ). (2560). *เหมวตสูตร พระสูตรว่าด้วยพระพุทธคุณโดยละเอียด*. กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2552). *อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สุชาดา ทองมาลัย, ประเวศ อินทองปาน และ ธเนศ ปานหัวไผ่. (2561). วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาต่อการบรรลุธรรม. *วารสารมนุษยศาสตร์, 25*(2), 376–409.

สุภีร์ ทุมทอง, (2553). *อริยมรรค*. สมุทรปราการ: ขุนทองอุตสาหกรรมและการพิมพ์.

Chanthathong, S. (2021). The Significance of the Right View (Sammaditthi) in Theravada Buddhism. *Journal of International Buddhist Studies, 12*(1), 61–70.

Tan, C. C., & Damnoen, P. S. (2020). Buddhist Noble Eightfold Path Approach in the Study of Consumer and Organizational Behaviors. *Journal of MCU Peace Studies, 8*(1), 1–20.